

Begravet i Køge Kirke

Gravmæler for en hedengangen menighed

Køge St. Nicolai Kirke 1500-1800

af Tyge Andersen, 2005

Gravmæler for en hedengangen menighed

Køge St. Nicolai Kirke 1500-1800

*"See, om tu och skiöna kan,
Hwem här war én rijker man,
Hwem war Dräng och hwem war Kung,
Hwem war gammal, hwem war Ung.
Hwem här moste tiggia gåå,
Och oft baak om Dören ståå."*

(Skånsk gravdigt 1641 af Lars Wivallius over Erich Roth, citeret efter Curt Wallin 1951, 285.)

Kronologisk oversigt

Den sidste begravelse i Køge Kirkes gulv indtraf – efter klokker og kordegn Peter Emil Beckers optegnelser – da provst Køhlers blev nedsat ”under Kantorens Plads” oppe i kirkens kor i 1804. To yngre sten tilhørte efter alt at dømme to ægtepar, der havde forberedt deres sidste hvilested i så god tid, at forbudet, udstedt i år 1800 med ikrafttræden 1805 snød dem. En indskrift som ”Her under hviler...” og dødsåret 1819 skal derfor ikke tages helt bogstaveligt. Typologisk må major Juel og hustrus ”ligsten” være blevet fremstillet allerede i slutningen af det 18.årh. Stenen blev så siden udnyttet som ”mindeplade” i gulvet, mens borgmester Christian Crell (†1814) og hustrus ”ligsten” endte oppe på væggen. Gravlæggelsernes begyndelse er vanskeligere at fastslå end dens afslutning, men den ældste bevarede gravsten over Cecilie Caroli (Karlsdatter) stammer nok fra kirken og er i Danmarks Kirker (1944) anslået til tidsrummet 1300-1350. Den blev fundet itubrudt uden for kirken og nu er opsat på en væg i tårnets forhal, som er det første rum kirkens besøgende træder ind i idag . Adgangen til kirken har skiftet gennem tiden. Flere af kirkens sidebygninger har været benævnt ”våbenhuse”, bl.a. et nu forsvundet syd for kirken, der blev revet ned i 1867. De ældste synlige bygningsrester stammer allerede fra slutningen af 1200-årene, mens tårnet blev tilføjet senere, måske i 1324, som både arkitektur og overlevering peger på. Derfor kan der godt have været tidligere gravlæggelser end Cecilie Karldatters. Når man ser på mængden af gravsten inden 1500 som helhed, er der desværre tale om ganske få bevarede, ja simpelthen for få til kvantitative analyser af kirkerummets anvendelse for social manifestation gennem gravmonumenter. Derfor valgte jeg at koncentrere indsatsen om tiden efter 1500. Til mit formål måtte der en nøjere granskning til af såvel den grundige, omend bedagede gennemgang af kirkens gravmæler i Danmarks Kirker, af dokumenter på Landsarkivet for Sjælland og Nationalmuseets bibliotek (2.afd.) og ikke mindst af gravmælerne selv i og omkring kirken. Nye gravmæler fra det 18.årh. er ganske få, hvorimod flere ældre gravsten fik tilføjet nye indskrifter, evt. efter fjernelse af en ældre indskrift, ligesom ældre bomærker blev udskiftet med nyere initialer (jvnf. Weber-Andersen 1944).

Kronologisk er over halvdelen af de bevarede gravsten i Køge Kirke fremstillet i det 17.årh. Man kan sige at fra kong Christian III's sidste år over Frederik II's og Christian IV's regeringstid stammer de allerfleste gravsten i kirken, d.v.s. 1550-1650. Tilvæksten toppede inden for tiden 1601-25.

En arkæologisk opgave

Hvad er det så, der kan få en forhistorisk arkæolog til at kaste sig over kristne gravmæler fra mestendels en efterreformatorisk tidsalder? Jo, vist ved vi ganske meget om perioden 1500-

1800 i Danmark og langt mere end mange afsnit af oldtiden. Til gengæld for at skaffe os indsigt i denne sene historiske periodes styreform, økonomi og religion har vi forsømt at anskue dens gravskik og brug af material symbolik, sådan som vi længe har gjort det i analyser af forhistoriske gravpladser.

Udover at stille en arkæologs metodekritiske nysgerrighed giver en sådan analyse også en ny chance for at følge datidens spil om samfundsposition og anseelse i Køge såvel i medgang som i modgang. Og der eksisterede virkelig en direkte afspejling af positioner, rigdom og familieforhold blandt den levende menighed i gravmælerne over de døde.

Gravmæler og gravkirke

Først nogle definitioner: *Gravsten* bruges her uanset størrelse og kan dække såvel liggende sten i kirkegulvet som kirkegårdssten, men her er der valgt kun at se på de førstnævnte.

Ligsten benyttes her udelukkende, hvis stenen er stor nok til at dække en grav. *Gravflise* anvender jeg om sten, der er for små til enkeltvis at dække en grav, og *markerende bisten* betegner små sten, i samtiden benyttet som supplement til et andet gravmæle, det være sig et epitafie eller en ældre gravsten. Endnu en form for gravmæle må have eksisteret i Køge Kirke, omend vi kun kan slutte os til dets eksistens indirekte ud fra nogle ellers uforklarlige forhold samt kendskab til fænomenet fra fx andre sjællandske kirker (jvnf. Uldall 1931).

Fænomenet er tømrede *gravrammer af træ*, der desværre må være blevet kasseret sidenhen i Køge Kirke. For at få et indtryk af deres udformning kan man kaste et blik på gravsten DK (Danmarks Kirker) nr. 134, dateret ca. 1666, selvom indskriften angiver en senere ejer fra 1721. Dens billedfelter langs randen er klart defineret med bl.a. barokmasker, Kristus som dommer i himlen med sejrspane samt i hjørnerne de fire evangelistsfigurer. Det ville også forklare to omtrent ensartede gravfliser, dog kun den ene med en indskrift og desværre hverken beskrevet eller nummereret i DK. De ligger side om side i nordre sideskibs brede vestende. Denne del af kirkeskibet forekommer lidt overraskende. De bevarede gravsten her ligger spredt og er alle i en miserabel forfatning, især i sammenligning med de tætliggende ligsten i resten af kirken.

Epitafier må alle have refereret direkte til et nærliggende gravsted, hvad enten det befandt sig under ligsten, under små gravfliser eller som en *åben begravelse*, hvor man indsatte kister i *gravhvælv* eller *-kapeller*. Da stod en ydre *pryd-kiste* til beskuelse bag sirligt smedet gitter, mens den egl. *ligkiste* lå skjult indeni. En åben begravelse i Køge eksisterede indtil 1867 i det nuværende kirkemuseum, daværende dåbskapel (fontehus), der før denne brug, gik under betegnelsen Vor Frue kapel. Denne Schøller-Luxdorpske begravelse ses endnu af tvillingepitafiet, der har kronet frontmuren foran de nu sønderbrudte og overbyggede gravhvælv fra 1678. Epitafierne blev anvendt til at fremhæve en arvelig begravelse eller et "lejersted" (hvilested) i kirken. Borgmestre, rige købmønd eller præster har betalt i dyre domme for retten til at lade familien overtage begravelsen efter dem. Ellers betalte man for en snes års brugsret til et lejersted, som derefter hjemfaldt kirken, med mindre lejemålet var blevet fornyet i mellemtiden. Datidens gravfred var stærkt begrænset.

De gravlagte køgensere i kirken

Blandt de hundredevis af gravlagte i Køge Kirke er det et fåtal, som vi kan fastslå alderen på udelukkende ud fra de afgivne oplysninger på gravsten, epitafier og kistebeslag. Lægger vi her til oplysninger fra de bevarede opgørelse af 1773 (idag på Landsarkivet) over gravkirkens gravsteder, kan det lade sig gøre at dokumentere levealderen på 85 gravlagte fra ca. 1585 og indtil gravskikkens ophør i 1805 i alderen 0-89 hvilket svarer til hver femte af de

bevisligt gravlagte. De fleste dødsfald indtraf i alderen 55-59 år. At blive begravet inde i byens sognekirke var i sig selv et udtryk for en privilegeret status i byen. Både de anførte personer på gravmæler, såvel som dem, der kendes gennem kirkens optegnelser var byens kendte ansigter og de mest velhavende. Når vi kun finder angivet 28 børn i alderen 0-17 år eller 12% kan vi ikke være sikre på, at alle børn blev anført på gravmælerne, for børnenes status i den offentlige sfære var kun til låns fra deres forældre. Godt $\frac{2}{3}$ var iøvrigt piger og kun knap $\frac{1}{3}$ drenge. De fleste børn finder man sammen med deres forældre. Blandt de rene "barnegrave" ligger de fortrinsvis i kirkens mindre attraktive dele, som i det nordre sideskib. Kirkens ældste gravmæler er borte. Vi kender til udslidte, sønderbrudte og bortsolgte ligsten, helt eller delvist bortfjernede epitafier og endelig en kedelig 'uskik' med ikke altid at anføre alle de gravlagte på stenen over det pågældende gravsted. Støtter vi os til oplysninger fra såvel dokumenter som fra gravmælerne selv, kan vi konstatere, at over 400 personer blev begravet i Køge Kirke, med det faktiske antal kan nemt have været dobbelt så stort. Ud af 321 personer kan vi konstatere en kønsfordeling på 55% mænd og 45% kvinder, hvis man generelt regner med, at et bomærke fortrinsvis viser begravelsen af en mand. Den reelle fordeling må anslås til at have være halvt om halvt. Adskillige gravsten med ægtepar har et bomærke for manden, mens konen blot repræsenteres ved et front Kristus-emblem (IHS). Manden havde tilsyneladende oftere end konen behov for et bomærke til at angive sit rørlige gods, fx når han var købmand.

Den kønsopdelte kirke for de levende genspejles ikke blandt de døde. Det ville også være besynderligt, når nu man helst gravlagde de døde parvis, omend folk, som havde flere ægteskaber bag sig, somme tider måtte vælge, om de ønskede at lade sig begrave hos den første eller anden ægtemage. Hvis en mand gjorde karriere kunne hans førstekone ligge ude på kirkegården, mens han selv med sin nye mage købte sig retten til en plads i kirken. Hvis man derimod mistede status og formue, realiserede man værdien af sit arvelige eller åremålsansatte lejersted i kirken og overgav det til en anden imod betaling, og det selvom de jordiske rester af ens afdøde mage allerede hvilede her.

På andre samtidige gravsten i datidens Danmark kan man somme tider se en mere morbide udgave som afpillet dødning, men ikke på nogen af *figurstenene* fra Køge. Her nøjedes man med hanegal på hovedskaller, korslagte knokler og gravestikker eller en advarende røst: "IEG VOR SOM DU OC DU SKALT BLIFVE SOM IEG ER NU". Samme forkrænkelighed skinner igennem ved motiver som bristefærdige sæbebobler og vingede timeglas. Lige så ofte finde vi dog på kirkens gravsten mere håbefulde motiver som Kristi genopstandelse, Kristi med sejrsfane eller som himmeldommer, spirende aks etc.

De 18 iøjnefaldende *figursten* afbildede den eller de gravlagte i helfigur, evt. med en pude under hovedet, men øjnene står åbne, så de sover ikke og af deres stilling kunne man tro, at de stod ret op og ned som i levende live. Figurstenene er alle på nær een fra perioden 1550-1600, mens den sidste er omtrent 30 år yngre (DK: dragten o.1625, †1633). Figursten blev lagt over såvel ægtepar – 10 stk. – som over enlige – 8 stk. – af begge køn, dog havde en mand – Peder Pedersen – to hustruer og en enligt fremstillet mandsfigur – HS – viser sig ved læsning af indskrift at ligge sammen med sin hustru IND. Gruppen af figursten rummer ialt afbildninger af 13 mænd og 16 kvinder.

Sammenligner vi kønnenes stilling og attributter på disse portrætter i sten, er den største forskel på mænd og kvinder, at kvinder oftere end mænd står med enten armene over kors eller hænderne foldede. Ægtefolk af begge køn bærer stolt deres (vielses)ring til skue, og små bøger bliver båret af begge køn, antagelig andagtsbøger. En ung pige bærer to kæder (†1576), mens det iøvrigt kun er mænd som knuger et par handsker eller en blød hue i

hånden. Denne forskel i armstilling har forledt den svenske arkæolog Lars Redin (1976, 180-181) til at konkludere, at kvinders *passive* attituder svarede til en samfundstilling som 'ejendom i en feudal struktur'. Redin har gennemgået langt flere figursten end gruppen fra Køge, dækkende hele det gamle danske område. På baggrund af Køges borgerlige kvindefremstilling mener jeg dog ikke, at man kan se nogen underkuet kvindetype. Borgerskabet i Køge havde skam adgang til våben, men kun een af stenedes portrætfigurer – kongelig majstæts høvedsmand Jacob Windtz – bærer kårde ved sin side og folder oven i købet front sine hænder ligesom fruene Anne Madsdatter (†1571). En knap firs år yngre boopgørelse for borgmester Enevold Rasmussen Brochmand anfører harnisk, stormhat, sværd og skydevåben, ligesom stik og skud hørte med til fuldmandsslagsmål i samtiden. Borgerne foretrak dog at lade sig afbilde med andre attributter.

Udbredelse i kirkerummet, forarbejdning og social status

Køge Kirke var en udpræget borgerkirke omkring 1500, men siden hen skulle enevældens nye embedsadel sætte deres præg på kirken. Den gamle landadel valgte dog deres egne patronatskirker i omegnen af Køge til deres gravkirke, fx Valløby Kirke, Herfølge Kirke og Fakse Kirke, hvorimod Lellinge kirke blev en aflægger til Køge Kirkes altdominerende Schøller-familie i de sidste årtier før år 1700.

Kirkens epitafier fungerede alle som markører for et tilhørende arveligt gravsted eller lejersted i gulvet nedenfor og skyldes byens borgmestre og rige købmænd. Der var også mindre epitafier over præster og i det 18. årh. over adelige officerer.

Prisen for et lejersted i kirken afhang af hvilken placering, der kunne komme på tale, mens størrelsen afhang af "ligets proportioner". Prisangivelserne fra forordningen af 1683 angav koret og kapellerne nord og syd derfor som dyrest, herefter midtergangen, sidegangene i nord og syd og endelig tilbygningerne, kaldet våbenhuse, og tårnet. En opdeling i en mandsside i syd og en tilsvarende kvindeside i nord, svarende til siddepladserne for menigheden, var umulig, da det tydeligt fremgår af gravstenene, at de var beregnet for ægtepar.

1683-inddelingen af gravkirken tog ikke højde for de seneste udviklingstræk fra den tidlige enevælde. Indtil da havde borgmestre været berettiget til en plads i koret (fx familien Brochmand) eller klods op ad det. Det var enten i nørre kapel (fx Peter Lunde) eller søndre kapel (fx Peder Pedersen), men også midtergangen var en favorabel placering (fx Hans Christensen), om end lidt billigere. Borgmestrenes ægtefæller og børn følger deres ægtemænd og fædre og samler sig om koret med en svag tendens til en bredere spredning i gravkirken.

Rådmænd havde ikke samme ret til en plads i koret som borgmestrene. I stedet for kom de hyppigst til at ligge i midtergang eller i søndergang, selvom de også kan findes mere spredt over resten af kirken. De fleste rådmandssten stammer fra to perioder: 1600–24 og igen 1650–74, da borgmestersten forsvinder ud af billedet for en tid, mens borgmesterepitafier fortsat blev tilføjet.

Gravformen med skjulte murede gravhvælv blev etableret under kirkegulvet i Køges velmagts dage før enevælden. Ligstenene oven på gravhvælvne var langt overvejende udformet i den bedste kvalitet og over gennemsnitlig størrelse. De gravlagte tilhørte byens mest velhavende og ansete familier, men gravformen er ikke prissat særskilt i 1683-anordningen for kirken. Flere generationer af den pedersenske familie anvendte denne gravform til at danne sig en klynge af gravhvælv ved "knopskydning" i kirkens sydøstre hjørne. De øvrige indehavere med skjulte gravhvælv i kirken ser ud til at skyldes ægtepar,

måske oprindelig planlagt som en "arvelige familiebegrovelser". Denne gravform var dog kun en af flere mulige måder, hvorpå ansete borgerfamilier kunne understrege deres tilstedeværelse i kirkerummet.

Gravmælernes udformning for byens absolutte top var under forvandling. 1678 får vi de første åbne begravelser i form af gravhvælv i det daværende dåbskapel (nu kirkemuseum), hvor de ellers må have syntes noget tilbagetrukne fra den gamle fokusering i kirken på østenden, d.v.s. omkring koret. Disse følges op af gravkapeller ved tårnets nordside. Nu er det man fik enevældens trofaste administratorer og officerer at se, folk, der var blevet adlet og havde foretrukket et eksklusivt gravsted på deres egne præmisser. Herved skifter fokuseringen blandt byens højere stænder hen i mod andre dele af kirken på bekostning af kirkens hidtil vigtigste dele omkring koret.

Det har overraskende vist sig, at gejstlige i den egentlige undersøgelsesperiode reelt var udelukket fra en plads i koret, undtagen foran korsranken ned mod midtergangen. Præster og deres koner finder vi i overvejende grad i midtergang og søndergang. Borgervæbningens anføreres begravelser viser ikke nogen særskilt koncentration. Da de i forvejen havde vigtige poster i fx byens magistrat, ville det heller ikke være at forvente, men at de professionelle officerer heller ikke gør det, kan godt overraske. Nogle fandt dog plads i de nye åbne begravelser, især von Ostens ved tårnets, nordvest-hjørne. Borgervæbningens militære titler er enerådende i det 17. årh., men i det 18. årh. ser man en afspejling af byens faste garnison. Også to højtrangerende søofficerer har valgt at bo og lade sig begrave i Køge, hvad enten det skyldes familietilknytning eller bopælen. De få kirkeværgere, som er kendt gennem deres indskrifter og 1773-fortegnelsen, ligger alle i kirkens sydside d.v.s. søndergang og sønderkapel.

I forsøget på at finde nogle målbare og sammenlignelige parametre er hver stens overflade bestemt som enten 1) fuldt udnyttet, 2) delvist udnyttet eller 3) under 1/3 udnyttet. På samme måde er forarbejdningsgraden taget som mulig indikator for dens kvalitet som enten dybt relief eller svagt rids, desuden er der taget højde for, at nogle sten har blandede ornamentter, og at der kan være forskel på henholdsvis en fladedækkende ridstegning og fx et indridset beskedent bomærkeskjold. Resultaterne af at bruge disse parametre har vist sig særdeles gode.

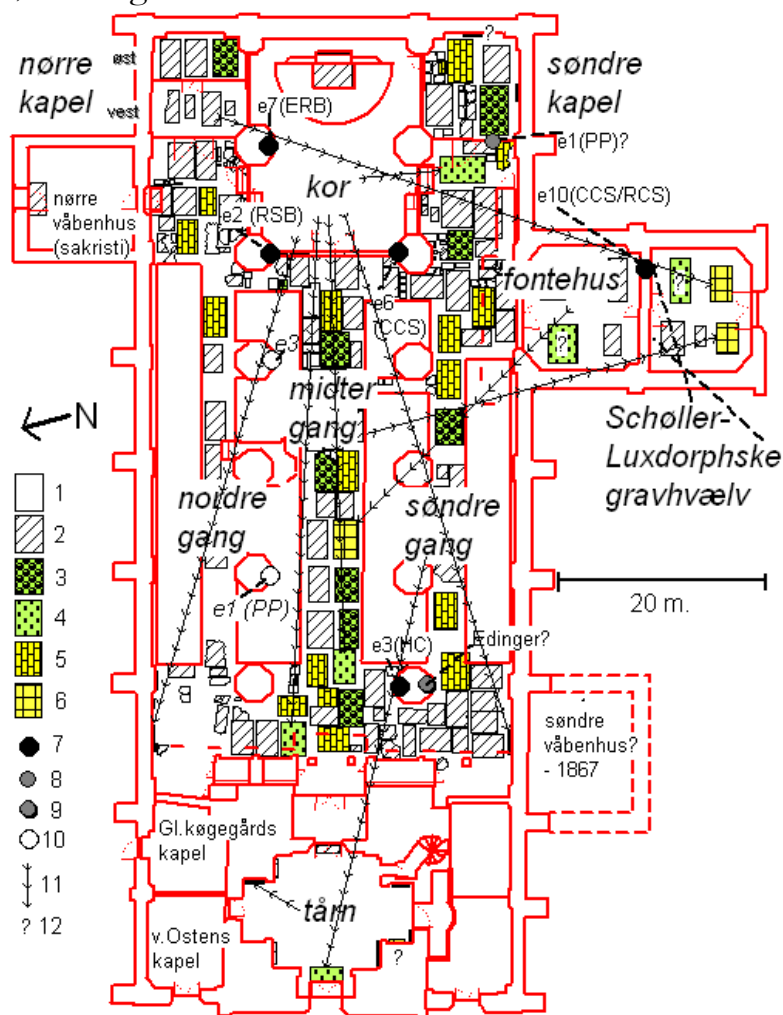
Kirkens gennemsnitlige størrelse gravsten ligger på 2,23 m². I kirken var der 34% af gravstenene, der var udført udelukkende i dybt relief, og stenene var knap 3 m² store. Midterstørrelsen af gravsten havde enten store rids eller en blanding af dybe relieffer og svage rids. Derimod var gravsten med beskedne rids kun på 1,58 m² i gennemsnit. Gravsten under 1 m² har ikke været ligsten, men en form for gravflise eller bisten på et større gravsted. På 58% af gravstenene var hele overfladen udnyttet. Genbrug akkumulerede sjældent yderligere til udfyldning af overfladen, da det overvejende skete med små ejermærker eller navne.

Borgmestersten var i gennemsnit på 3,43 m², kirkeværgers sten på 3,17 m², rådmænds på 2,76 m² mens gejstlige 2,63 m² og officerer 2,58 m². På 93% af borgmesterstenene var billedfladen udnyttet fuldt ud og på 67% af dem var de kun udført i dybt relief. For rådmænd var det tilsvarende kun på 77%, hvor billedfladen blev udnyttet fuldt ud og 62% af deres gravsten, der var udført alene i dybt relief.

Til sammenligning var der i kirken som helhed kun 64% af de velbevarede gravsten, hvor hele billedfladen blev udnyttet fuldt ud. Kun 35% af kirkens velbevarede gravsten var udelukkende blevet udhugget i dybt relief.

Der er tale om et sammenfald imellem den traditionelle opdeling af gravkirken i favorable og mindre favorable pladser, men også en tydelig afvigelse imod øst og syd. Regnet efter deres gennemsnitlige omfang lå de største i koret. De næststørste udgjorde en lille gruppe i det forsvundne sdr. Våbenhus. Herefter fulgte successivt dem i søndergang, sønder kapel, nørre kapel, midtergang, nørregang, og de mindste gennemsnitstørrelser finder vi i de få sten fra dåbskapellet og tårnet. Anvendelsen af dybe relieffer og fuldt udnyttede billedflader er størst gravstenen, beliggende i kirkens østlige og sydlige dele, mindst i dens vestlige og nordlige dele.

Det er påfaldende, at det er i de mest favorable områder af gravkirken vi støder på både de største og de mindste gravsten, mens de mindre favorable, perifere dele har mere homogene størrelser. De mindste sten i kirken fungerede ikke på linje med egentlige ligsten, men kun som supplerende bisten, så længe de var under 1 m² store.

Figurtekst:

1=blanke sten; 2=gravsten med helt eller delvist bevaret oprindelig bearbejdning; 3=borgmester-gravsten, in-situ; 4=borgmester-gravsten, ny plads; 5=rådmands-gravsten, in-situ; 6=rådmands-gravsten, ny plads; 7=borgmesters-epitafie, in-situ; 8=borgmesters-epitafie, forslag til oprindelig plads; 9=forsvundet rådmands-epitafie, forslag til oprindelig plads; 10=epitafie på ny plads idag; 11=flytteretning af gravsten (de smalle er sidenhen opsat lodret på væg); 12=gravsten på ny plads, oprindelig uvis.

Endvidere henviser fx e1 (PP) til epitafie nr.1 i fortegnelsen af Danmarks Kirker og forbogstaverne til Peder Pedersen (†1595); HC til Hans Christensen (†1657), RSB til Rasmus Sørensen Brochmand (†1599), ERB til Enevold Rasmussen Brochmand (†1653), CCS til Christen Caspersen Schøller (†1677) og RCS til Rasmus Christensen Schøller (†1690);

Edinger til rådmand Nicolai Edinger (†1727).

Kun relevante bygningsdele for magistratens begravelser er skrevet med stort, de øvrige samtidige betegnelser med småt.

Kirkens glemte skæbner

Der findes adskillige navne på gravsten, epitafier og skænket inventar, som genlyder af historier, enhver nysgerrig kan finde på biblioteket, først og fremmest i den gamle lokalhistoriker Anders Petersens "Kjøge Byes Historie" (1888), mens de hundrede år yngre bøger (Nielsen et al. 1985, Johansen 1986) selvfølgelig indeholder langt bedre underbygget historieskrivning, men færre sladderhistorier.

En tilsyneladende kløvet rød kalksten i østre tværgang foran korsranken med ordene: "Madts Raven / Anno 1623" er det beskedne eftermæle om en borgmester og tolder, der bl.a. fik sin nye unge kone til at give sin steddatter rottegift. Mads Ravn og 1.hustru, Anne Hansdatter Holst, gav tilsammen en toarmet malmlampet oppe i koret 1624. Stenen blev lagt det år, da Mads Ravn var borgmester og dermed sad inde med beslutningen om, hvem der skulle få adgang til gravkirkens mest eftertragtede pladser. Svigerfaderen Hans Holst stod som billedskærer for mange udsmykninger i kirken. Kone nummer to, Alhed Bagger, var borgmesterdatter, og det var hendes far, Claus Bagger, der erstattede den gamle besudlede døbefont med den nuværende. Mads Ravns beskedne lille sten skal blot ses som en foreløbig markering af hans adkomst til gravstedet. Da hans myrdede datter skulle begravnes, indhentede han skam tilladelse til at give hende et epitafie i kirken. Vi ved dog ikke om det nogensinde fandt sted. Han blev selv begravet foran korsranken som planlagt, siden kulet ned under galgen som morder og endelig lagt i indviet jord, omend jeg ikke ved hvor. Nogle vil måske allerede kende det – idag desværre navnløse – epitafie, der i baggrunden har Kristi nedtagelse af korset. Som indehaver tilskrives det den stærkt overtroiske borgmesterdatter Anne Pedersdatter samt hendes to ægtemænd, dateret til ca. 1625 (DK). Det hænger oppe i koret på modsatte side af en pille ind til hendes far, Peder Pedersens og broderen Rasmus Pedersens gravsteder begge med "figursten" og respektive ægtemager. Hvis man vil vide mere om denne Anne Pedersdatter, kan man læse om den galopperende heksejagt, kaldet "Køge Huskors" (Brunsmann 1953, 1. udgave fra 17. årh. eller Petersen 1888).

For den nysgerrige er der mange flere skæbner at stifte bekendtskab med i Køges store sogne- og gravkirke. Hvis en eller anden skulle sidde tilbage med det indtryk, at gravmæler nok er fåmælte, men ikke stumme, er hensigten med denne lille artikel nået.

Trykte og utrykte kilder

Brunsmann, Johan 1953 (1. udgave før 1696) Køge Huskors; indledning og noter ved Anders Bæksted. Danmarks Folkeminder nr. 61. København.

Danmarks Kirker 1944: *Københavns amt*. Bind 3.1-3.

Flamand, Ludvig Joseph 1855 (1981): *Sjælland, Møen, Lolland, Falster og Bornholm, deres Historie og Beskrivelse*. Genoptrykt i "Tipoldefars Danmark", bearbejdet af Thorkild Behrens). København.

Johansen, Marianne 1986: *Middelalderbyen Køge*.

Nielsen, Helge (red.) 1985: *Køge Bys Historie 1288 – 1988*; bind 1-2. Køge.

Petersen, Anders 1888: *Kjøge Byes Historie* samlet efter trykte og utrykte Kilder. København.

Redin, Lars 1976: Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Lundensia series in 4º*. 10. Lund.

Uldall, Kai 1931: Gravtræ og Gravramme. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*. 1931, 43-52.

Wallin, Curt 1951: *Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne*. Ystad.

Weber-Andersen, Kirsten 1944: Bomærker i Køge Kirke I *Personallhistorisk Tidsskrift* 65, 2: 5, 188-203. København.